

AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA ICHKI AUDIT XIZMATINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Saitova Dilbar Muxamedqulovna

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

saitovadilbar1982@gmail.com

Tel.: +998 99 679 2582

Annotatsiya

Mazkur maqola aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit xizmatining samaradorligini oshirish masalasiga bag'ishlangan. Unda ichki auditning iqtisodiy-ijroiyo nazorat vositasi sifatidagi o'rni, u orqali korxonada faoliyatining moliyaviy shaffofligini ta'minlash, ichki tartibni mustahkamlash va xatarlarni minimallashtirish yo'llari tahlil qilinadi. Ichki audit xizmatining mavjud huquqiy asoslari, ularning amaliyotdagi joriy etilishi darajasi, auditorlar faoliyatining mustaqilligi va samaradorlikka ta'sir etuvchi omillar yoritilgan. Xususan, ichki audit jarayonlarini avtomatlashtirish, riskka asoslangan yondashuvni joriy etish, strategik rejalashtirishga auditorlik tahlilini integratsiyalash masalalari ko'rib chiqilgan. Maqolada O'zbekiston Respublikasi qonunlari, xalqaro audit standartlari (IIA, COSO) va yetakchi korxonalar tajribasi asosida ilmiy tahlil olib borilib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Natijada, ichki audit xizmatining tashkilot ichidagi funksional ahamiyatini oshirish, audit sifatini nazorat qilish, faoliyat samaradorligini o'lchashning mezonlari aniqlanadi. Maqola aksiyadorlik jamiyatlari boshqaruv organlari, nazorat tuzilmalari, auditorlar va iqtisodiy tahlilchilari uchun foydali manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar. Ichki audit, audit samaradorligi, aksiyadorlik jamiyati, audit nazorati, riskga asoslangan audit, COSO modeli, audit rejasi, moliyaviy shaffoflik, axborot tizimi, auditor mustaqilligi, ichki nazorat, avtomatlashtirish, audit standartlari, IIA, audit ko'rsatkichlari.

Abstract

This article is devoted to the issue of increasing the efficiency of the internal audit service in joint-stock companies. It analyzes the role of internal audit as a tool of economic and executive control, ways to ensure financial transparency of the enterprise's activities, strengthen internal order and minimize risks. The existing legal framework of the internal audit service, the level of their implementation in practice, the independence of auditors' activities and factors affecting efficiency are highlighted. In particular, the issues of automating internal audit processes, introducing a risk-based

approach, and integrating audit analysis into strategic planning are considered. The article conducts a scientific analysis based on the laws of the Republic of Uzbekistan, international audit standards (IIA, COSO) and the experience of leading enterprises, and develops practical recommendations. As a result, criteria for increasing the functional significance of the internal audit service within the organization, controlling audit quality, and measuring the effectiveness of its activities are determined. The article can serve as a useful resource for management bodies, control structures, auditors and economic analysts of joint-stock companies.

Keywords. Internal audit, audit effectiveness, joint-stock company, audit oversight, risk-based audit, COSO model, audit plan, financial transparency, information system, auditor independence, internal control, automation, audit standards, IIA, audit indicators.

KIRISH

Aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit xizmatining samarali faoliyati korxonaning moliyaviy barqarorligi, strategik maqsadlariga erishish, xatarlarni boshqarish va ichki nazorat tizimining mukammalligi bilan chambarchas bog‘liqdir. Zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda korxonalarining ko‘p qirrali faoliyati, kapital va resurslar harakatining murakkabligi, auditorlik nazoratini faqat tashqi tomon bilan cheklash inkonsizligini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, aksiyadorlik jamiyatlarida manfaatdor tomonlar sonining ko‘pligi, moliyaviy axborotlarning ochiqligi va haqqoniyliigi talab etiladi. Bu esa ichki audit xizmatining o‘rni va ahamiyatini keskin oshirmoqda.

Ichki audit korxonada ichidagi mustaqil tahlil va nazorat vositasi bo‘lib, u faoliyatda mavjud xatoliklar, noto‘g‘ri qarorlar, noto‘liq hisobotlar va moliyaviy tavakkalchiliklarni o‘z vaqtida aniqlab, ularni bartaraf etishga qaratilgan. O‘zbekistonda aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini nazorat qilishda ichki auditning ahamiyati ortib bormoqda. Biroq uning samaradorligi ko‘p jihatdan tashkil etilish darajasi, auditorlarning tayyorgarligi, mustaqilligi va texnik imkoniyatlariga bog‘liq. Amaliyotda ko‘plab aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit xizmatlari shaklan mavjud bo‘lsa-da, mazmunan sust faoliyat yuritmoqda. Asosiy sabablardan biri – standartlarga asoslanmagan audit rejasi, yetarli texnik va metodik baza yo‘qligi, hamda audit natijalari asosida chora ko‘rilmasligidir.

Ushbu maqola orqali ichki audit xizmatining zamonaviy model asosida qanday optimallashtirilishi mumkinligi, xususan, COSO, IIA standartlariga asoslangan tizimlar, riskga asoslangan audit metodologiyasi va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari atroflicha yoritiladi. Maqsad – ichki

audit xizmatini faollashtirish, u orqali aksiyadorlik jamiyatlarining boshqaruv sifatini yaxshilash.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ichki audit sohasida nazariy va amaliy adabiyotlar tahlili ushbu yo‘nalishning dolzarbligini yaqqol ko‘rsatadi. Xalqaro miqyosda The Institute of Internal Auditors (IIA) tomonidan ishlab chiqilgan “International Professional Practices Framework” (IPPF) ichki auditning asosiy standartlarini belgilaydi. Bu hujjatlarda audit missiyasi, asosiy tamoyillar, sifatni ta‘minlash, etik kodeks va nazoratni baholash uslublari belgilangan. Ayniqsa, COSO modeli (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) asosida ichki nazorat tizimining samaradorligini baholash tizimi amaliy jihatdan keng qo‘llaniladi. Ushbu modelda nazorat muhiti, xatarlarni aniqlash, nazorat faoliyati, axborot va aloqa, monitoring bloklari mavjud.

O‘zbekistonda esa “Aksiyadorlik jamiyatlari to‘g‘risida”gi Qonun, Moliya vazirligi va Davlat aktivlarini boshqarish agentligi tomonidan tasdiqlangan normativ hujjatlar ichki audit xizmatining yuridik asoslarini belgilaydi. Shuningdek, buxgalteriya hisobi, moliyaviy tahlil, ichki nazorat va risk-menejment bo‘yicha tayyorlangan mahalliy va xorijiy ilmiy ishlar – S. Shermatov, B. Akhmedov, R. Kaplan, M. Power kabi olimlarning tadqiqotlari muhim o‘rin egallaydi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ichki auditning samaradorligi ko‘proq u qanday yondashuv asosida yuritilishiga bog‘liq. Riskga asoslangan yondashuv, avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari, audit natijalarining baholanishi va audit sifatining ichki tahlili – bu omillar ilmiy manbalarda yetarlicha yoritilgan. Biroq ularni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish, axborot tizimlari bilan integratsiyalash, auditorlarning malakasini oshirish bo‘yicha kompleks yondashuv hali to‘liq shakllanmagan.

Maqolani yozish jarayonida bir nechta ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo‘llanildi. Birinchidan, huquqiy-hujjat tahlili asosida ichki audit xizmatiga oid O‘zbekiston qonunlari, reglamentlari va xalqaro standartlar (IIA, COSO, ISO 19011) o‘rganildi. Ikkinchidan, empirik tahlil usuli orqali O‘zbekistondagi 15 ta aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit xizmatining tashkil etilishi, faoliyati, rejalashtirish va hisobot tizimi o‘rganib chiqildi. Shu orqali mavjud muammolar, ichki reglamentlar, audit rejasi sifati, risk tahlilining mavjudligi baholandi.

Uchinchi yondashuv sifatida SWOT tahlil metodikasi orqali ichki audit xizmatining kuchli, zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlarini aniqlash amalga oshirildi. Bundan tashqari, yarim tuzilgan intervyular yordamida audit komissiyalari a‘zolari, bosh auditorlar, aksiyadorlar va rahbariyat vakillari fikrlari olindi. Natijalar

SPSS dasturida statistik tahlil qilinib, korrelyatsiya va variatsiya tahlili orqali ichki auditning samaradorlik ko'rsatkichlari aniqlashtirildi.

To'rtinchidan, xalqaro tajriba tahlili asosida AQSh, Germaniya, Janubiy Koreya va Rossiya aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit xizmatining amaliyoti, ularning avtomatlashtirilgan tizimlari, risk indikatorlari va hisobot tahlillari o'rganildi. Bu metodologik yondashuv maqolaning nazariy va amaliy jihatlarini birlashtirib, asoslangan tavsiyalar ishlab chiqilishiga xizmat qildi.

NATIJARLAR

Tadqiqot davomida O'zbekiston hududidagi 15 ta aksiyadorlik jamiyatida ichki audit xizmatining real holati o'rganilib, bir nechta muhim natijalarga erishildi. Birinchidan, ko'plab jamiyatlarda ichki audit xizmatining mavjudligi shakli bo'lib, mazmunan uning asosiy vazifalari to'liq amalga oshirilmayotgani aniqlandi. Audit rejalarini ko'pincha tasodifiy tuziladi yoki faqatgina tekshiruv hisobotiga aylantiriladi, tahliliy xulosa va tavsiyalar esa e'tibordan chetda qoladi. Bu holat, asosan, auditorlar yetarli mustaqillikka ega emasligi yoki rahbariyat tomonidan bosim ostida qolayotgani bilan izohlanadi.

Ikkinchi natija — aksiyadorlik jamiyatlarining atigi 27 foizi ichki auditda riskka asoslangan yondashuvni qo'llaydi. Ko'pchilik jamiyatlarda audit xatolikni aniqlashga emas, balki mavjud hujjatlar asosida formallikni bajarganlikka qaratilgan. Bu esa ichki auditni rivojlanishdan to'xtatib, faqat tekshiruvchi organ roliga tushirib qo'yimoqda. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, aynan riskga asoslangan audit tizimini joriy etgan jamiyatlarda moliyaviy xatolar, xarajatlar samarasizligi va resurslardan noto'g'ri foydalanish holatlari ancha kamaygan.

Uchinchi muhim jihat — ichki audit xizmatining avtomatlashtirilgan dasturiy ta'minot bilan integratsiyalashganligi darajasi past. Aksariyat auditorlar hali ham qo'lda, Excelda yoki Word fayllarida hisobot yuritishadi. 1C, SAP, Oracle ERP kabi tizimlar ichki auditga to'liq integratsiyalashmagan. Biroq bu texnologiyalar joriy etilgan jamiyatlarda audit jarayonining aniqligi, tezligi va shaffofligi sezilarli oshgan.

To'rtinchidan, ichki audit natijalari asosida amalga oshiriladigan chora-tadbirlar soni yetarli emas. Aksiyadorlar yoki kuzatuv kengashlari ichki audit hisobotini ko'rib chiqishsa-da, ulardan strategik qarorlar chiqarishga unchalik e'tibor qaratilmaydi. Bu esa auditorlik ishining samarasini pasaytiradi.

Tadqiqotlar shuningdek, auditorlarning malaka darajasida farqlar mavjudligini ko'rsatdi. Ilmiy darajali, xalqaro sertifikatga ega auditorlar faoliyat yuritayotgan jamiyatlarda ichki audit ko'rsatkichlari yuqori bo'lsa, boshqa hollarda bu xizmat passiv yuritiladi. Natijada, ichki audit samaradorligiga ta'sir etuvchi muhim omillar sifatida

— metodologik yondashuv, texnologik ta'minot, auditor malakasi va rahbariyatning e'tibori ajratib ko'rsatildi.

XULOSA

Aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit xizmatining samaradorligini oshirish bo'yicha olib borilgan ushbu ilmiy-amaliy tadqiqotlar bir necha muhim xulosalarni shakllantirishga asos bo'ldi. Ichki audit buxgalteriya hisobi va moliyaviy nazoratning ajralmas bo'lagi bo'lishi barobarida, u strategik boshqaruv qarorlarini asoslashda ham muhim rol o'ynaydi. Ayni paytda O'zbekistonda bu xizmatning tashkiliy va funksional jihatlari yetarli darajada rivojlanmagan bo'lib, ko'pgina hollarda formal yondashuv ustunlik qilmoqda.

Ichki audit xizmatining samaradorligi ko'plab omillarga bog'liq: bu auditorning mustaqilligi, nazoratga asoslangan yondashuv mavjudligi, riskni baholash tizimining ishlashi, texnik vositalar bilan ta'minlanganlik darajasi va yuqori rahbariyatning e'tiboridir. Shuningdek, ichki audit xizmatining faoliyati aksiyadorlik jamiyatining umumiy boshqaruv tizimi bilan uyg'unlashgan bo'lishi kerak. Bu esa audit xulosalari asosida real strategik qarorlar chiqarilishini ta'minlaydi.

Maqola davomida aniqlandi:

1) Ichki audit xizmatining mustaqilligini ta'minlash zarur. Bu xizmat bevosita kuzatuv kengashiga yoki aksiyadorlar yig'ilishiga bo'ysunishi kerak.

2) Riskga asoslangan yondashuvni joriy etish — audit samaradorligini oshiruvchi eng muhim omillardan biridir.

3) Avtomatlashtirilgan audit tizimlari (masalan, SAP, 1C, ACL, IDEA) yordamida audit monitoringini real vaqt rejimida olib borish imkoniyati yaratilishi lozim.

4) Auditorlar malakasini oshirish uchun IIA, ACCA, CIA kabi xalqaro sertifikat dasturlariga qatnashishni rag'batlantirish zarur.

5) Ichki audit natijalari asosida ishlab chiqilgan tavsiyalar asosida monitoring qilish va ularning bajarilishi ustidan nazoratni kuchaytirish lozim.

Xulosa qilib aytganda, ichki audit xizmatining samaradorligini oshirish aksiyadorlik jamiyatining faoliyatini faollashtiradi, moliyaviy shaffoflikni ta'minlaydi va investorlar uchun ishonchli axborot muhitini yaratadi. Bu esa mamlakatda korporativ boshqaruv tizimining taraqqiyotiga bevosita xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Закон Республики Узбекистан «Об акционерных обществах и защите прав акционеров» от 26 апреля 1996 г., № ЗРУ–370 // Национальная база данных законодательства. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://lex.uz/docs/27695>

2. The Institute of Internal Auditors. International Professional Practices Framework (IPPF). – Altamonte Springs, FL: ИА, 2017. – 122 p.
3. COSO. Enterprise Risk Management — Integrated Framework. – Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 2013. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.coso.org>
4. Каплан Р.С., Нортон Д.П. Сбалансированная система показателей. От стратегии к действию. – М.: Олимп-Бизнес, 2020. – 320 с.
5. Пауэр М. Теория и практика внутреннего аудита. – М.: Альпина Паблишер, 2019. – 248 с.
6. Жураев Ш.К., Муртазаев С.М. Внутренний аудит в корпоративном управлении. – Ташкент: Иқтисодиёт, 2021. – 216 с.
7. Каширин В.П. Внутренний контроль и аудит в акционерных обществах. – М.: Финансы и статистика, 2018. – 280 с.
8. Shermatov S. Corporate Governance and Internal Audit Integration in Uzbekistan // Economic Review. – 2022. – №1. – С. 44–52.
9. Муртазаева Н.М. Автоматизация внутреннего аудита на предприятиях. – // Бухгалтерский учет, анализ и аудит. – 2023. – №3. – С. 22–27.
10. Internal Audit Manual. Asian Development Bank. – Manila: ADB, 2020. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/616121/internal-audit-manual.pdf>